

ग्रामिण गरिबीको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण
(याम्खा गा.वि.स., खोटाङ)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग,
स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिका
लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता

चिरञ्जिवी खत्री

स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टर

क्याम्पस रोल नं. : ६९५

परीक्षा रोल नं. : २८००२९

त्रि.वि.दर्ता नं. : ९-१-२१४-१६-२००३

भर्ना वर्ष : २०७०

क्र.सं : ४८२

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

सिफारिस-पत्र (Recommendation Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि “ग्रामिण गरिबीको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण (याम्खा गा.वि.स., खोटाङ)” शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवम् सल्लाहमा चिरञ्जिवी खत्रीले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

उप प्रा. मीनराज पौडेल

शोध निर्देशक

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : .....

स्वीकृति-पत्र (Approval Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्न्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि “ग्रामिण गरिबीको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण (याम्खा गा.वि.स., खोटाङ)” शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

- १) विभागीय प्रमुख / शोध निर्देशक .....
उप-प्रा. मीनराज पौडेल
- २) बाह्य सुपरिवेक्षक .....
प्रा.मदलसा सिंह
- ३) DRC सदस्य .....
प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी
- मिति : .....

कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgement)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि “ग्रामिण गरिबीको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण (याम्खा गा.वि.स., खोटाङ)” शीर्षक भएको शोधपत्र प्रस्तुत गरेको छु । सर्वप्रथम शोधपत्र प्रस्तावना स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल ज्युप्रति सदैव आभारी छु । यस शोध पत्रले यो क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा जानकारी लिन इच्छुक व्यक्ति अनुसन्धानकर्ता नीति निर्माताहरूलाई सहयोग पुग्ने छ भन्ने मैले आशा लिएको छु ।

प्रस्तुत शोध पत्रलाई सार्थक र उपलब्धीमूलक बनाउन शोध पत्र प्रस्तावना देखि शोध पत्रको अन्त्यसम्म निरन्तर रुपमा सहज, सरल ढङ्गबाट अमूल्य सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, हौसला र कुशल निर्देशन दिई सद्भावपूर्ण सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल ज्यु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु, साथै सदैव आवश्यक सल्लाह, सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका श्रद्धेय गुरुहरू प्रा.डा. महेशराज दाहाल, प्रा.डा. धुवराज शिवाकोटी, प्रा.डा. शान्ता सिंह, शि.स. पद्मा कोइराला र आ.शि. जगदिशमूर्ति कोइराला लगायत अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अनुसन्धानका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययनका क्रममा मलाई आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरू खुलस्त रुपमा प्रश्नहरूको उत्तर दिई सहयोग गर्नुहुने अध्ययन क्षेत्रका घरमुली प्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै कम्प्युटर टाइपिङ गरि सहयोग गर्नुहुने दिपक कार्की र भोला नाथ अर्याल प्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा शोधपत्र लेखनको क्रममा मलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा आत्मीय मित्रहरू प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकर्ता
चिरञ्जिवी खत्री

सारसंक्षेप (Abstract)

ग्रामिण गरिबीको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको यस शोधपत्रमा नमूना छनोटमा परेका खोटाङ जिल्ला याम्खा गा.वि.स. वडा नं १ र ५ का ग्रामिण गरिबीको आकार पत्ता लगाउनु, ग्रामिण गरिबीको आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु, ग्रामिण गरिबीको शैक्षिक अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य राखि यो शोधपत्र सम्पन्न गरिएको छ ।

शोधपत्रको उद्देश्य पूरा गर्न परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तम्भचित्र तथा वृत्तचित्रको माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र खोटाङ जिल्ला याम्खा गा.वि.स. लाई उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिको आधारमा छनोट गरिएको थियो । यस अध्ययनमा खोटाङ जिल्ला याम्खा गा.वि.स. वडा नं १ र ५ मा रहेका कुल १५४ घरपरिवारलाई गा.वि.स को २०७१ सालमा प्रकाशित गरेको याम्खा पार्श्वचित्र अनुसार १५४ घरपरिवारलाई नै संगणना विधिका आधारमा छनोट गरिएको थियो । प्रश्नावली तयार गरि नमूना घरपरिवारका घरमुलिसँग प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अर्न्तवार्ता लिइएको थियो भने द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा सम्बन्धित जिल्ला विकास कार्यालय, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, गा.वि.स को कार्यालय, लेख रचना, पत्रपत्रिका र अन्य अप्रकाशित तथ्याङ्कहरूलाई आधार मानिएको थियो । ग्रामिण गरिबीको अवस्था विश्लेषण गर्न मानकको रूपमा नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण तेस्रो द्वारा पूर्वाञ्चल ग्रामिण पहाडीको रु.१६,५५१ लाई गरिबीको रेखा मानिएको थियो । सो मानकभन्दा अध्ययन क्षेत्रको प्रतिव्यक्ति आय रु.२,०११ कम रहेको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा नमूना घरपरिवारको स्रोतगत आम्दानीको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी कृषि तथा पशुपालनबाट ५६.०५ प्रतिशत आम्दानी भएको पाइयो भने कम ज्याला मजदुरबाट २.०३ प्रतिशत प्राप्त हुने गरेको पाइयो । त्यसै गरी वार्षिक पारिवारिक औषत आय रु.९१,६७७.५४ र वार्षिक प्रतिव्यक्ति औषत आय रु.१४,५४० रहेको पाइयो । घरपरिवारको उपभोग खर्चको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी खानामा ४६.७५ प्रतिशत खर्च हुने गरेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्यमा ३ प्रतिशत हुने गरेको पाइयो । त्यसै गरी

वार्षिक पारिवारिक औसत खर्च रु.९३,४९१.१२ हुने गरेको पाइयो भने वार्षिक प्रतिव्यक्ति औषत खर्च रु.१४,८२७.६३ हुने गरेको पाइयो ।

तहगत आम्दानीलाई हेर्दा वार्षिक रु.५०,००० भन्दा कम आय प्राप्त गर्ने पनि पाइयो । भने १,५०,००० देखि २,००,००० सम्म आय प्राप्त गर्ने परिवार पनि पाइयो । घरपरिवारको वार्षिक औषत आयभन्दा खर्च बढी देखिएकाले वार्षिक घाटा रु.२,९८,१८१ रहेको देखिन्छ । खास गरि ९७१ जना जनसंख्यामध्ये ५४६ जना साक्षर, १८२ जना निरक्षर र २४३ जना ५ वर्ष मुनिका बालबालिका पाइयो । कुल साक्षर जनसंख्यामध्ये एस.एल.सी. भन्दा कम शिक्षा हासिल गरेको ७५.२८ प्रतिशत पाइयो भने स्नातक र सो भन्दा बढी १.०९ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यस्तै गरी घरधुरीको परिवारको आकार सबैभन्दा बढी परिवारजन ७ जना भएका घरपरिवार ५३ रहेको पाइयो भने कम ४ जना परिवारजन भएका १५ घरधुरी पाइयो ।

समग्रमा अध्ययन क्षेत्रका घरपरिवारको गरिबीका कारणहरु न्यून आम्दानी, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिमको अभाव, आम्दानीको ठूलो भाग उपभोगमा खर्च हुनु र निरक्षरता बढी हुनु आदि रहेको पाइयो ।

संक्षिप्त शब्दावली (Abbreviation)

आ.व. = आर्थिक वर्ष

जि.वि.स. = जिल्ला विकास समिति

गा.वि.स. = गाउँ विकास समिति

विं .सं = विक्रम संवत्

रु. = रुपैया

प्रा.वि. = प्राथमिक विद्यालय

मा.वि. = माध्यमिक विद्यालय

नि.मा.वि. = निम्न माध्यमिक विद्यालय

उ.मा.वि. = उच्च माध्यमिक विद्यालय

एस.एल.सी. = प्रवेशिका परीक्षा

ADB = Asian Development Bank

HDI = Human Development Index

विषय सूची (CONTENTS)

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)	i
स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER)	ii
कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENTS)	iii
शोधसार (ABSTRACT)	iv
संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)	vi
विषय सूची (CONTENTS)	vii
तालिका सूची (LIST OF TABLE)	xi

अध्याय एक (CHAPTER ONE)

१. परिचय (INTRODUCTION)	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)	१
१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)	७
१.४ अनुसन्धान प्रश्न (Research Questions)	७
१.५ अध्ययनको महत्व (Importance of the Study)	८
१.६ अध्ययनको परिसीमाहरु (Delimitation of the Study)	१०
१.७ मुख्य शब्दावलीको कार्यकारी परिभाषा (Operational Definition of Key Terms)	११
१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)	११

अध्याय दुई (CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा (REVIEW OF RELATED LITERATURE AND THEORITICAL FRAMEWORK)	१२
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review the Theoretical Litreature)	१२
२.२ अनुसन्धनात्मक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Research Litreature)	१७

२.३ अध्ययनको लागि पूर्वसाहित्यको समिक्षा (Implication of the Review for this Study)	२०
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)	२२
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)	२३
२.६ कार्यात्मक संरचना (Functional Framework)	२४

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधी र प्रक्रिया (METHODS AND PROCEDURES)	२५
३.१ अनुसन्धान ढाँचा र विधी (Research Design and methodology)	२५
३.२ तथ्यांकको स्रोत (Source of Data)	२५
३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)	२५
३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Source)	२५
३.३ जनसंख्या, नमुना आकार र नमूना छनौट रणनीति (Population, Sample Size and Sampling Strategy)	२६
३.३.१ जनसंख्या (Population)	
३.३.२ नमूना आकार (Sample Size)	२६
३.३.३ नमूना छनौट रणनीति (Sampling Startegy)	२६
३.४ अध्ययन क्षेत्र (Study Area)	२८
३.५ तथ्यांक संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection)	२८
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)	२८
३.५.२ अवलोकन सुचि (Observation List)	२८
३.५.३ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide)	२८
३.६ तथ्यांक संकलनका तरिकाहरु (Techniques of Data Collection)	२९
३.६.१ अर्न्तवार्ता (Interview)	२९
३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation)	२९
३.६.३ लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion)	२९
३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण (Alalysis of Data)	३०

अध्याय चार (CHAPTER FOUR)

४. तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण (ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA)	३१
४.१. अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Khotang District)	३१
४.१.१. खोटाङ जिल्लाको चिनारी (Introduction of Khotang District)	३१
४.१.२. याम्खा गा.वि.स.को परिचय (Introduction of Yamkha V.D.C)	३४
४.२. अध्ययन क्षेत्रमा आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण (Analysis of Economics Status in Study Area)	४४
४.२.१. अध्ययन क्षेत्रमा जनसंख्याको वितरण (Population of the Study Area)	
४.२.२. पेशा तथा व्यवसाय सम्बन्धी अवस्था (Occupational Status)	४७
४.२.३. वार्षिक आम्दानी (Annual Income)	४८
४.२.४. वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of Family)	५२
४.२.५. पारिवारिक वार्षिक बचत/घाटा (Annual Saving or Lost of Family)	५५
४.२.६. पारिवारिक ऋणको अवस्था (Condition of Family Loan)	५६
४.२.७. कृषि उपज आयात विवरण (Import of agriculture Goods)	५७
४.२.८. पशुपालन सम्बन्धी विवरण (Description of the Animal husbandry)	५८
४.२.९. खाद्यन्न उपभोगको अवस्था (Situation of Cereal Consumption)	५९
४.२.१०. भू-स्वामित्व (Land Ownership)	६०
४.२.११. गरिबीको रेखा (Line of Poverty)	६१
४.३. नमुना छनोट घरपरिवारको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Family)	६१
४.३.१. साक्षरता र निरक्षरताको अवस्था (Condition of Literacy and illiteracy)	६२
४.३.२. तहगत शैक्षिक अवस्था (Levelwise Educational Status of Family)	६२

४.३.३ अध्ययनरत बालबालिकाको तहगत विद्यालय विवरण (Levelwise Studying Children of Schooling Report)	६३
४.३.४ ग्रामिण गरिवीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Effict of Rural Poverty in Education)	६४
४.४ अध्ययन क्षेत्रमा गरिवीको विश्लेषण (Poverty Analysis of StudyArea)	६६
४.४.१ आम्दानीस्तर र गरिवी (Incomelevel and Poverty)	६६
४.४.२ परिवारको आकार र गरिवी (Family Size and Poverty)	६७
४.४.३ खाद्यान्न र गरिवी (Description of Foods and Poverty)	६९
४.५ अध्ययनको सारांश (Summary of the Study)	७०

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरू (FINDING AND RECOMMENDATIONS)	७३
५.१ निष्कर्ष (Conclusion)	७३
५.२ सुझावहरू (Recommendations)	७४
५.२.१ नीतिसम्बन्धि सुझाव (Policy Related Recommendations)	७६
५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Practice Related Recommendations)	७७
सन्दर्भ सामग्रीहरू (References)	
अनुसूचीहरू (Appendices)	

तालिका सूची (LIST OF TABLES)

		पृष्ठ
तालिका ३.१	याम्खा गा.वि.स. को जनसांख्यिकीय अवस्था	२८
तालिका ४.१	विद्यालयको विवरण	३५
तालिका ४.२	गा.वि.स.को जनसंख्यासम्बन्धि विवरण	३७
तालिका ४.३	जनसंख्याको जातिय विवरण	३९
तालिका ४.४	गा.वि.स.को उमेरगत जनसंख्याको विवरण	४०
तालिका ४.५	याम्खा गा.वि.स.को शैक्षिक संस्थाको विवरण	४१
तालिका ४.६	याम्खा गा.वि.स.को शैक्षिक अवस्थासम्बन्धि विवरण	४२
तालिका ४.७	गा.वि.स.को पेशासम्बन्धि घरधुरी विवरण	४३
तालिका ४.८	गा.वि.स.को भौतिक सुविधा उपयोग विवरण	४४
तालिका ४.९	नमुना घरधुरीको उमेरगत जनसंख्या विवरण	४५
तालिका ४.१०	नमुना घरधुरीको लिङ्गगत जनसंख्या विवरण	४६
तालिका ४.११	नमुना घरपरिवारको जातीगत जनसंख्याको विवरण	४७
तालिका ४.१२	नमुना घरपरिवारको पेशागत विवरण	४८
तालिका ४.१३	नमुना घरपरिवारको वार्षिक स्रोतगत आम्दानी विवरण	४९
तालिका ४.१४	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत आम्दानी विवरण	५२
तालिका ४.१५	नमुना घरपरिवारको वार्षिक क्षेत्रगत खर्च विवरण	५३
तालिका ४.१६	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत खर्च विवरण	५५
तालिका ४.१७	नमुना घरपरिवारको वार्षिक वचत/घाटा विवरण	५६
तालिका ४.१८	नमुना घरपरिवारको ऋणका स्रोतहरुको विवरण	५७
तालिका ४.१९	नमुना घरपरिवारको कृषि उपज आयत विवरण	५८
तालिका ४.२०	नमुना घरपरिवारको पशुपालनसम्बन्धि विवरण	५९
तालिका ४.२१	नमुना घरपरिवारको खाद्यान्न उपभोगको विवरण	६०

तालिका ४.२२	नमुना घरपरिवारको जमिनसम्बन्धि विवरण	६१
तालिका ४.२३	नमुना घरपरिवारको तहगत शैक्षिक अवस्था सम्बन्धि विवरण	६३
तालिका ४.२४	बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको विवरण	६४
तालिका ४.२५	ग्रामिण गरिबीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको विवरण	६६
तालिका ४.२६	आम्दानीको तुलनात्मक विवरण	६८
तालिका ४.२७	नमुना परिवारको आकार विवरण	६९
तालिका ४.२८	नमूना घरपरिवारको खाद्यान्नसम्बन्धि विवरण	७०